

УДК 930.1 : 904

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).460](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).460)

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Інна Вівсяна

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира

Винниченка (Кропивницький, Україна)

e-mail: innavivs519@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6910-1561>

У статті прослідковано процес відображення археологічних досліджень чорноліської культури історичною географією як науковим напрямом і навчальною дисципліною. Історична географія є досить близькою за методами та результатами дослідження із археологією. Автор визначає особливу роль наукових розвідок О. Тереножкіна та інших вчених у вивченні регіону лісостепового Правобережжя. У результаті багаторічних досліджень чорноліської археологічної культури складено топографічні та історичні карти.

Дослідники зробили висновки про локальні варіанти та характер міграції чорноліських племен. Дані досліджень було використано при складанні історичних атласів для середньої школи та універсального характеру. Зазначено, що перші історичні атласи були видані за кордонами України та не містили даних про чорноліську культуру. У результаті поєднання зусиль археологів, істориків і картографів маємо цілісну картину розселення чорноліських племен раннього залізного віку у лісостеповій зоні України. На думку багатьох вчених ця територія цілком співпадає із ймовірною прабатьківщиною слов'ян і саме так трактується сучасною історичною географією.

Ключові слова: історична географія, історичний атлас, чорноліська культура, ареал поширення

Історична географія – це наука, що конкретизує наші уявлення про історичний процес і пов'язує його з певними територіями. Вона вивчає розміщення окремих об'єктів та їх комплексів у різні історичні періоди на конкретній території й у взаємодії з природою. У результаті залучення різноманітних джерел створюються історичні карти, за допомогою яких дослідник має можливість провести реконструкцію минулого. Особливо важливим напрямом історико-географічних досліджень є картографування археологічних пам'яток, яке створює комплексне уявлення про археологічні культури. Графічне представлення знахідок на топографічній основі стало невід'ємним методичним прийомом в археологічних дослідженнях. Чорноліська археологічна культура може виступати взірцем активної співпраці археологів, історико-географів, картографів над створенням об'єктивної картини історичного минулого на території України у ранньому залізному віці. Доцільним виглядає узагальнення наукового доробку у даній царині, особливо у зв'язку з відзначенням 70-річчя відкриття чорноліської культури.

На сьогоднішній день не існує наукового дослідження про створення об'єктивної історичної географії чорноліської культури. Найближчим за характером дослідження є науковий доробок В.І. Полтавця, зосереджений на питаннях природокористу-

вання населення Потясминня раннього залізного віку¹, зокрема його розвідка у співавторстві з С.С. Бессоною про сухопутні шляхи сполучення у Потясминні². Сучасний метод історичної географії – геоінформаційний аналіз – використовувала у своєму дослідженні, зокрема щодо чорноліських городищ, М.М. Дараган³. С. Фідельський враховує усі відомі пам'ятки чорноліської культури, що дозволило не лише уточнити, але й розширити уявлення про її лісостеповий ареал⁴.

Метою даної статті є узагальнення відомостей про географічний ареал чорноліської культури. У зв'язку з цим визначено завдання: проаналізувати історію формування археологічних карт чорноліської культури, прослідкувати відображення археологічних досліджень у картографічній продукції для середньої і вищої школи, співставити ареали поширення чорноліських пам'яток та слов'янської прабатьківщини.

Ідея створення археологічних карт із загальноприйнятими графічними символами для позначення різних археологічних пам'яток зародилася у ХІХ ст.⁵ Тоді були створені відомі перші археологічні карти Київської, Волинської (В.Б. Антонович), Подільської (Є. Сіцінський) губерній, які локалізували археологічні пам'ятки різних епох. В.Б. Антонович, який став одним із перших в історико-географічних дослідженнях України, звернув увагу на специфіку городищ як об'єктів археології та зробив першу спробу групування городищ басейну Дніпра за їхніми контурами. У 1888 р. він визначив майданчики округлої форми на рівній місцевості, оточені одним валом як найраніший тип укріплених поселень⁶.

Польський мандрівник А. Підберезький у другій половині ХІХ ст. звернув увагу на особливість місцевості Середнього Подніпров'я, відзначаючи що «історія та археологія мали б зайнятися серйозніше тутешньою місцевістю, особливо тією, що оточена дугою р. Тясмина. Обдарована від природи родючими ґрунтами, покрита густим незайманим лісом, оточена ланцюгом глибоких боліт і річкових драговин, порізана глибокими ярами й озброєна високими вершинами гір, пануючих над околицею, неприступна та відособлена, а між іншим багата всілякими дарами, вона була колись

¹ Полтавець В.І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину // Археологія. 2008. № 4. С. 33-44; Полтавець В.І. Ландшафтне середовище пам'яток передскіфського та скіфського часів басейну Тясмина // Ранній залізний вік Європи. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ; Чигирин, 2007. С. 120-122; Полтавець В.І. Структура поселень і демографічна ситуація в Потясминні в ранньому залізному віці // Археологія. 2011. № 3. С. 10-22.

² Бессонова С.С., Полтавець В.І. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза // Археологія і давня історія України: Старожитності раннього залізного віку. Київ: Ін-т археології НАН України, 2015. Вип. 2 (15). С. 21-37.

³ Дараган М.Н. Геоинформационный анализ трансформации поселенческих структур в начале раннего железного века в Среднем Поднепровье: состояние проблемы и перспективы исследования // Археология и Геоинформатика. Вып. 6. [Электронный ресурс]. CD-ROM. Москва, 2010; Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (X-IX вв. до н.э., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели // Revista Arheologica. SN. Vol. V. Nr. 2. Chisineu, 2010.

⁴ Фидельский С. Чернолесская культура в X – первой половине VIII в. до н.э. Дисс... д. и. н. Кишинэу, 2015. 283 с.

⁵ Пічкур С.С. Городища на «Археологічній карті Волинської губернії» В.Б. Антоновича // Археологія і давня історія України. 2013. Вип. 11. С. 224.

⁶ Антонович В.Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра // Труды X Археологического съезда в Риге, 1896 г. Москва, 1900. Т. 3. С. 104-107.

тихим притулком не для одного народу від степових вихорів і хуртовин»⁷.

Одними з перших пам'ятки раннього залізного віку були відкриті 1909 р. в селі Суботів поблизу Чигирини. Та лише в 1951 р. Інститут археології АН УРСР організував розкопки, як виявилось пізніше, чорноліського городища⁸.

Дослідження великого городища у Чорному лісі в 1949 р. призвело до виокремлення чорноліської археологічної культури раннього залізного віку, ареал якої був ще не зовсім окресленим. Уже наступного року були досліджені інші городища в басейні р. Тясмин – Суботівське, Лубенецьке, Голов'ятинське, Калантаївське та Тясминське. До кола цих пам'яток увійшло також городище біля с. Залевки, відкрите 1946 р. П. Трет'яковим⁹. Карту чорноліських поселень та укріплень поповнили позначки у зоні затоплення внаслідок будівництва Кременчуцької ГЕС. Проведені розкопки дали матеріал для роздумів і деяких попередніх висновків щодо причин зведення городищ. Проте висновки археологів повільно ставали доступними для наукового загалу та для вивчення в освітніх закладах.

Уже перші нанесені на карту пам'ятники чорноліської культури наштовхували на думку про оборонний характер споруд, зведених жителями Лісостепу проти кочовиків зі сторони Степу.

На Чорноліському городищі вперше серед пам'яток початку раннього залізного віку в Подніпров'ї ґрунтознавці П.С. Погребняк та А.І. Зражевський здійснили аналіз ґрунтів і дійшли висновку, що до виникнення городища на його місці був степ, і ця місцевість залишалася степовою ще деякий час після занепаду городища. У передскифський час ліси лише починали виходити з ярів на плато, тому місцевості вздовж р. Тясмин були в той час більш степовими, ніж нині¹⁰. Протягом тривалого часу ці аналізи були єдиними, і ними широко користувалися інші дослідники. Є.Ф. Покровська та О.І. Тереножкін також зробили спостереження щодо топографічних умов укріплень чорноліського часу в басейні р. Тясмин. Чорноліські городища було споруджено на високих мисах корінного берега, оточених обабіч ярами. Також було зроблено висновок, що саме на півдні Правобережного Лісостепу укріплені поселення виникли раніше, ніж в інших регіонах¹¹. Ймовірно, сильно пересічена місцевість на тясминському правобережжі приваблювала чорноліські племена особливо вигідними в плані захисту умовами¹². Проте викликає заперечення інший висновок, згідно з яким ці чорноліські поселення створювали у південній частині Лісостепу захисну лінію із невеличких городищ, споруджених, певно, для захисту з боку Степу¹³.

Поширення чорноліської культури О. Тереножкін вбачав на дуже великій території: на Лівобережжі – вздовж русла Ворскли (Хухра, Більськ), на Правобережжі – до Могилева-Подільського на Середньому Придністров'ї і до верхів'я р. Горинь включно¹⁴. До західного ареалу Чорнолісся тоді було зараховано окрім відомого Немирів-

⁷ Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи: монография. Киев: КНТ, 2011. С. 51.

⁸ Руденко С. Пам'ятка археології – Суботівське чорноліське городище //Збірник матеріалів Всеукраїн. науково-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2011. С. 19.

⁹ Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961. С. 4.

¹⁰ Ibid. С. 14.

¹¹ Ibid. С. 13.

¹² Ibid. С. 14.

¹³ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. Киев: Наукова думка, 1983. С. 257.

¹⁴ Тереножкін А.И. Предскифский период... рис. 114.

ського городища також такі пам'ятки, як Могиляни, Нітишин, Радзимин, Райки й ін., тобто ті, які невдовзі були виділені Л. Крушельницькою у локальну могилянську групу ранньозалізного часу¹⁵.

У 1953 р. О. Тереножкін чи не вперше представив цілісну та логічну картину етнокультурних змін на Правобережжі українського Лісостепу, який, на думку вченого, був заселений двома великими спільнотами: носіями чорноліської культури у верхів'ях Інгульця, на Тясміні та Канівщині та носіями білогрудівської культури, нові пам'ятки якої саме тоді були відкриті на Південному Побужжі і Середньому Придністров'ї. Цю думку розвинув московський вчений Б. Граков, який, в свою чергу, називав цю культуру «білогрудівсько-чорноліською». Тим самим, зацентровуючи увагу на синхронності і територіальній суміжності Білогрудівки і класичного Чорнолісся, він зазначав, що в передскіфський час білогрудівсько-чорноліська культура простягається від правобережжя Дніпра на Верхній Інгулець, на подільську течію Бугу та Дністра¹⁶.

Як зазначала Є.Ф. Покровська, яка вперше ґрунтовно дослідила пам'ятки початку залізного віку в Середньому Подніпров'ї, у VIII-VI ст. до н.е. племена басейну р. Тясмин розвивалися значно швидше порівняно з більш віддаленими лісостеповими територіями. На думку дослідниці, цьому насамперед сприяло зручне географічне розташування цих земель на порубіжжі Лісостепу і Степу з одного боку і Дніпровського Правобережжя і Лівобережжя – з іншого, а також зручні водні шляхи меридіонального напрямку¹⁷.

Зосередження основних городищ у басейні р. Тясмин привертає увагу дослідників у плані виявлення природних особливостей регіону. Він являє собою «поєднання кількох значущих природних факторів, головними з яких є Дніпро – одна з найбільших річок Східної Європи з розвиненою заплавою, розмаїттям ландшафтів, ґрунтів і рослинності на відносно невеликій території»¹⁸, а також розташування на порубіжжі зі Степом. Суттєвим є також наявність смуги степових ґрунтів (степові коридори) вздовж верхів'їв Тясмину, що з'єднують басейн цієї річки зі Степом. Місцевість усередині тясминської луки через наявність зручного для захисту дрібно-складчастого рельєфу іноді вважають своєрідною природною фортецею, що пізніше відіграла значну роль у зародженні козацтва й постанні української козацької держави¹⁹.

Для створення об'єктивної картини минулого важливо було створити історичну карту раннього залізного віку в Подніпров'ї. Проте в 1960-х роках це було великою проблемою. Як зазначав Ф.П. Шевченко, до кінця 1960-х років в Україні не з'явилося жодного ґрунтового історико-географічного дослідження. Не готувалися кадри істориків-географів. «Життя, розвиток науки настійно вимагають не тільки за короткий час ліквідувати відставання з галузі історичної географії, але й підняти її до сучасного наукового рівня, взяти участь у розв'язанні ряду складних питань висвіт-

¹⁵ Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я: (за матеріалами непорітської групи пам'яток). Львів: НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1998. С. 72-82.

¹⁶ Бандрівський М. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся – реабілітація «культури українського Гальштату»? // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 8. 2005. С. 312.

¹⁷ Покровська Є.Ф. Поселення VII-VI ст. до н. е. на Тясміні // Археологія. 1952. № 7. С. 52-53.

¹⁸ Полтавець В.І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину // Археологія. 2008. № 4. С. 43-44.

¹⁹ Ibid. С. 34-35.

лення подій та явищ з найдавніших часів до наших днів»²⁰.

Проривом у цій справі мав стати «Історичний атлас України» І. Крип'якевича та Ф. Шевченка, зусиллями яких та їхніх колег у середині 1960-х років було розроблено й опубліковано проект атласу з української історії. До роботи був залучений також археолог І.Г. Шовкопляс. Проте проект не реалізували через невідповідність концепції того атласу до політичних догм правлячого тоді режиму. Отож, не дивно, що перші історичні атласи України побачили світ поза її межами. Один з них, україномовний, 1980 р. уклали І. Тесля та Е. Тютюк за редакцією Л. Винара. Другий атлас, з 24-ма мапами у ньому, видав П.-Р. Маґочій англійською мовою у 1987 р. Обидва атласи можна цілком віднести до досягнень української історичної картографії, хоча варто зазначити, що можливості дослідників на еміграції, особливо щодо використання необхідної джерельної бази для укладання атласів, були значно обмеженішими, ніж ті, що їх мали картографи та історики в Україні²¹. В обох атласах відсутні відображення ареалу й опису чорноліської культури в ранньому залізному віці. Створюється враження, що за кордонами України нічого не знали про цю культуру. Праці Я. Пастернака²² із вміщеними картами переконують, що таки знали про останні дослідження. Чому ж чорноліська культура не знайшла відображення в атласах?

Як зауважує Д. Ісаєв, «так склалося, що в Україні ініціаторами створення історичних атласів стали картографи, а не історики. Автори історичних досліджень зазвичай недостатньо уваги приділяють просторовій прив'язці подій або не ставлять за мету покласти свої знання на площину, позаяк виконання такої роботи виявляє дискретність інформації та проблеми локалізації історичних об'єктів. Тому нечасто зустрічається історик, спроможний зробити якісний авторський оригінал карти. Натомість картограф, спираючись на фрагментарні дані істориків, може укласти безперервне зображення. Знання географії та упевнене орієнтування в історії дозволяє картографові давати якісніший історико-картографічний результат у порівнянні з фахівцем-істориком, який не знає специфіки картографії»²³. Стосовно чорноліської культури, як і інших археологічних культур, можемо зазначити, що цей висновок не є справедливим – археологи, очевидно, є найбільш скрупульозними фахівцями-істориками, які знають і використовують специфіку топографії та картографії. Ретельна фіксація знайдених пам'яток дозволяє скласти узагальнену карту археологічної культури. Але такі карти використовувались лише в археологічних публікаціях. До впровадження картографічного матеріалу в широкий обіг, у використання в навчальному процесі потрібен певний час. Тривале відособлення наукових інституцій призводило також до упередженого ставлення закордонних дослідників щодо висновків їхніх радянських колег.

У фундаментальній праці з давньої історії України наприкінці 1990-х років ствер-

²⁰ Шевченко Ф.П. Про принципи створення історичного атласу України // Третя республікан. наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ: Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1968. С. 240.

²¹ Лоза Ю. «Історичний атлас України»: концепція і здобутки // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2013. Вип. 59. С. 95.

²² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто: Видання НТШ, 1961. 783 с.; Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. Нью-Йорк: Укр. історичне товариство, 1971. 26 с.

²³ Ісаєв Д.В. Атлас історії України як сучасна форма дослідження минулого // Картографія. 2014. № 2. С. 11.

джувалось, що чорноліська культура охоплювала лісостепову смугу України від р. Збруч, у Подністрів'ї на заході до Орельсько-Самарського межиріччя у Лівобережному Подніпров'ї на сході. На півдні кордон розселення чорноліських племен збігається з початком причорноморського Степу, на півночі – з Поліссям²⁴. Автори визначили локальні області, підсумовуючи при цьому багаторічні дослідження: «На Правобережжі Дніпра це басейн р. Тясмин на південних кордонах Лісостепу (південна частина Черкаської та північна Кіровоградської областей). Тут сконцентрована найбільша кількість городищ. Можливо, це був центр первісної консолідації чорноліських племен... Інший район Правобережжя, що достатньо густо був заселений чорноліськими племенами, є Середнє Подністрів'я. Згадані племена населяли здебільшого неукріплені поселення, селища. Городищ небагато (зокрема Григорівське, Рудковецьке), що, очевидно, можна пояснити певною стабільністю політичної ситуації у цьому регіоні на відміну від Середнього Подніпров'я, яке тісно контактувало зі степовим світом. У Лісостеповому Лівобережжі немає чорноліських городищ. Один з районів мешкання тут чорноліських племен – басейн р. Ворскли. Широковідомі поселення – селища Хухра (Сумська область) та Ніцаха (Полтавська область). Другий район розташовувався на р. Орель та у межиріччі Орелі й Самари, практично на кордоні Лівобережного Лісостепу та Степу»²⁵. На жаль, том не містить карти, на відміну від першого видання²⁶.

Історична географія України, як навчальна дисципліна, з'явилась у навчальних планах спеціальності «Історія» у 1990-х роках. Тоді ж почалася робота по випуску історичних атласів для середньої школи. Вони стали першими посібниками для формування просторових компетентностей у студентів-істориків. Усі видання навчальних атласів і контурних карт до них містили виділений ареал чорноліської культури із визначенням її як протослов'янської.

Методи археології та історичної географії виявились схожими та почали використовуватись у комплексних дослідженнях. Так, головним досягненням праці С.П. Романчука можна вважати удосконалення методики, що дає змогу виявляти закономірності ландшафтної приуроченості археологічних пам'яток та обчислювати розміри господарської території і людської спільноти, а також визначати провідний тип господарювання²⁷. Щоправда, автор не бачить принципової різниці між природокористуванням (типом господарювання) періоду чорноліської культури і скіфських часів, пам'ятки яких (зокрема, Суботівське та Мотронинське городища) він об'єднує в один скіфський період.

Один із перших підручників з історичної географії містив карту «Територія України в передскіфський період» з виділенням чорноліської культури²⁸. Ареал культури не був чітко окреслений, але зазначалось, що «на південних рубежах чорноліської культури вздовж річки Тясмин була споруджена укріплена лінія з 12 городищ. Найбільш південне городище – Чорноліське, захищене трьома лініями валів і ровів. Вчені допускають, що для створення такої системи потрібно було об'єднання зусиль

²⁴ Давня історія України: в 3-х томах. Т. 2: Скіфо-антична доба. Київ: Наукова думка, 1998. С. 24.

²⁵ Ibid. С. 24-25.

²⁶ Давня історія України в 2-х кн.: Кн. 1. Київ: Либідь, 1994. С. 100.

²⁷ Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенноландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Київ: РВЦ «Київський університет», 1998. С. 56-57.

²⁸ Трубочанінов С.В. Історична географія України: навч. пос. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 44.

багатьох племен. Суботівське городище могло бути центром такого союзу племен»²⁹. Цю ж інформацію повторюють інші підручники³⁰. О. Щодра у своєму посібнику наводить низку цікавих прикладів за результатами археологічних досліджень, про нові суспільні зрушення, зокрема про появу гігантських городищ і протодержавних утворень у лісостеповій смузі в першому тисячолітті до н. е.³¹

Молдавський дослідник С. Фідельський узагальнив усі дослідження чорноліської культури та визначив, що більша частина поселень сконцентрована у Середньому Подністрів'ї, на правобережжі Середнього Дніпра (басейни рік Тясмин, Рось, Росава), а також на Уманщині у поріччі Гірського Тікича та Ятрані. У цілому територія розселення чорноліських племен охоплює значні простори лісостепової зони від р. Збруч на заході до Орелі та Самари на сході, а північні та південні кордони примикають до лісової та степової зони³².

Колектив авторів картографічного твору енциклопедичного рівня – «Національного атласу України» – включив до свого складу істориків. У результаті атлас містить карту «Скіфія і сусідні племена» з виділенням ареалу племен чорноліського типу. Якісною поліграфією вирізняється видання «Картографії», де чорноліська культура виділена на карті «Рання залізна доба. Кімерійці»³³, а на іншій практично співпадає з ареалом розселення скототів³⁴.

М. Дараган в енциклопедичній довідці про чорноліську культуру використовує карту з акцентом на тясминський регіон, а лівобережний ареал пам'яток по р. Ворскла та р. Сіверський Донець визначає як дискусійний³⁵. Останні археологічні відкриття – у вересні 2019 р. знайдені залишки чорноліських поселень на території Києва та Кам'янець-Подільського – підтверджують північну та західну межу загального ареалу.

Крім об'єктивного визначення ареалу поширення чорноліської культури проблематика історичної географії охоплює і коло питань, пов'язаних із етногенезом племен на території України в минулому. Так, активно розробляється проблема слов'янської прабацьківщини. У підручнику з археології Я. Пастернака, виданому у Канаді, висловлена думка, що племена «передскитської доби», серед яких «найбільш відомими і найкраще дослідженими» є чорноліські, «слід вважати за нащадків трипільських племен неолітичної, енеолітичної і бронзової доби, за корінне хліборобське населення українських земель...»³⁶. Цю ж тезу на підтвердження гіпотези прабацьківщини слов'ян Т. Лер-Сплавінського Я. Пастернак повторив за десять років³⁷.

Низка радянських вчених, серед них і О. Тереножкін, вважали територію Середнього Подніпров'я зоною формування слов'янського праєтносу, а характерними йо-

²⁹ Ibid. С. 45.

³⁰ Котляр Ю.В. Історична географія. Спецкурс з історії: навч. посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 98.

³¹ Щодра О. Історична географія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 296 с.

³² Фидельский С. Чернолесская культура в X – первой половине VIII в. до н. э. Дис... д. и. н. Кишинэу, 2015. С. 13.

³³ Україна. Хроніка історичних подій. Атлас. / Упорядник Дмитро Ісаєв. Київ: Картографія, 2016. С. 14.

³⁴ Ibid. С. 16.

³⁵ Дараган М.М. Чорноліська культура // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т-Я. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. С. 568.

³⁶ Пастернак Я. Археологія України... С. 300.

³⁷ Пастернак Я. Важливі проблеми... С. 15-21.

го представниками чорноліські племена. Б.Граков вважав таке припущення чистою гіпотезою³⁸. Вагомі докази у свій час навів Б.А.Рібаков, зазначивши, що «географічно чорноліська культура, по-перше, цілком міститься на східній половині слов'янської прабатьківщини, а по-друге, на диво точно співпадає з областю архаїчних слов'янських гідронімів. Ніколи в інший час жодна культура не дає на карті такого своєрідного малюнку, як чорноліська. Тим доказовіше її співпадиння з ареалом праслов'янських гідронімів»³⁹.

Висловлена у свій час О. Тереножкіним теза про спорідненість чорноліської культури із гальштадською культурою⁴⁰, критикована М. Міллером⁴¹, активно розробляється сучасними дослідниками. Зокрема львівський археолог М. Бандрівський вважає, що «локалізацію класичного Чорнолісся слід, мабуть, обмежити Середнім Подніпров'ям (Тясмин, Ігулець і, можливо, Ворскла), тобто, повернутись до першопочаткового розуміння чорноліської культури, яке виразно задемонстрував ще на початку 1950-х років О. Тереножкін. І білогрудівська культура (в її постбілогрудівському вигляді – непоротівській групі), і чорноліська, хоча і розвивались на різних територіях, але мабуть мали схожі ідеологічні уявлення: релігію, світосприймання, елементи поховального обряду й окремі риси матеріальної культури, що, можливо, у майбутньому дозволить їх об'єднати в культурно-історичну область, якій можна було б вернути назву Український Гальштат. В носіях пам'яток чорноліської культури, вслід, мабуть, вбачати агатирсів і гелонів (?), а на територіях, розташованих західніше – на Поділлі (Подільській височині), прилеглому Розточчі, Українському Передкарпатті та Північній Буковині – історичну Невриду»⁴².

Отже, за сімдесят років після відкриття чорноліської археологічної культури дослідниками нанесені на карту різні пам'ятки (поселення, городища, кургани тощо). Це дозволило картографам створити історичну карту раннього залізного віку, яка допомагає сформувати об'єктивну картину минулого в уяві учнів і студентів. Сучасна історична географія визначає чорноліську культуру як одне із перших племінних об'єднань протослов'ян. Проте остаточні висновки робити ще рано і вони залежать від нових відкриттів археологів і нових можливостей геоінформаційних технологій.

REFERENCES

- Antonovich, V.** (1900). Popytka grupirovki gorodishch po yikh konturam v basseine Dnepra [An attempt to group the settlements along their contours in the Dnieper basin]. *Trudy X Arkheologicheskogo s'ezda v Rige* (Vol. 3, pp. 104-107). Moskva [in Russian].
- Bandrivskiy, M.** (2005). Problema Bilohrudivky i Chornolissia – reabilitatsiia «kultury ukrainskoho Halshtatu»? [The problem of Belohrudivka and Chornolissia is the rehabilitation of the «culture of the Ukrainian Hallstatt?». *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, (8), 311-321 [in Ukrainian].
- Bessonova, S.S. & Poltavets, V.I.** (2015). Shliakhy spoluchennia v baseini Tiasmynu na pochatku doby zaliza [The trade roads in the Tyasmin-river basin of beginning of Iron Age]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Starozhytnosti rannioho zaliznoho viku*, (2), 21-37 [in Ukrainian].
- Daragan, M.N.** (2010). Geoinformatsionnyi analiz transformatsiyi poselencheskikh struktur v nachale rannego zheleznoho veka v Srednem Podneprovie: sostoianiye problemy i perspektivy issledovaniya

³⁸ Граков Б.Н. Ранний железный век. Москва: Издательство МГУ, 1977. С. 181.

³⁹ Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 35.

⁴⁰ Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры 1952. Вып. 43. С. 97.

⁴¹ Миллер М.А. Археология в СССР. Мюнхен, 1954. С. 117.

⁴² Бандрівський М. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся – реабілітація «культури українського Гальштату»? // Археологічні дослідження Львівського університету. 2005. Вип. 8. С. 318-319.

- [Geoinformation analysis of the transformation of settlement structures at the beginning of the early Iron Age in the Middle Dnieper region: situation of the problem and research prospects]. *Arkheologiya i Geoinformatika*, 6 [in Russian].
- Daragan, M.N.** (2011). *Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi* [The beginning of the Early Iron Age in the Dnieper Right-Bank Forest-Steppe]. Kiev: KNT [in Russian].
- Daragan, M., Kashuba, M. & Razumov, S.** (2010). Geoinformatsionnyi analiz chernolesskoi fortyfikatsii (X-IX vv. do n.e., Pravoberezhze Sredneho Dnepra): poisk obiasnitelnoi modeli [Geoinformation analysis of Chornolissia fortification (X-IX centuries BC, Right Bank of the Middle Dnieper): search for an explanatory model]. *Revista Arheologica. Seriya Nova. Vol. V. Nr. 2.* Chisineu [in Russian].
- Fidelskiy, S.** (2015). *Chernolesskaia kultura v X – pervoy polovine VIII v. do n.e.* [Chornolis culture in the X – first half of the VIII century. BC.], (*Doctor's thesis*). Chisineu [in Russian].
- Grakov, B.N.** (1977). *Ranniy zheleznyi vek* [Early Iron Age]. Moskva: Izdatelstvo MGU [in Russian].
- Ilinskaia, V.A. & Terenozhkin, A.Y.** (1983). *Skifiya VII-IV vv. do n. e.* [Scythia VII-IV centuries BCE]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Isaiev, D.V.** (2014). Atlas istorii Ukrainy yak suchasna forma doslidzhennia mynuloho [Atlas of the history of Ukraine as a modern form of research of the past]. *Kartohrafiia*, 2, 11-14 [in Ukrainian].
- Kotliar, Yu.V.** (2017). *Istorychna heohrafiia. Spetskurs z istorii: navchalnyi posibnyk*. [Historical geography. Special course in History]. Mykolaiv: ChNU imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Krushelnyska, L.I.** (1998). *Chornoliska kultura Serednioho Prydnistrovia: (za materialamy neporotivskoi hrupy pamiatok)* [Chornoliska culture of Middle Transnistria: (according to the materials of the Neporot group of monuments)]. Lviv [in Ukrainian].
- Loza, Yu.** (2013). «Istorychnyi atlas Ukrainy»: kontseptsii i zdobutky [«Historical Atlas of Ukraine»: concept and achievements]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, 59, 94-99 [in Ukrainian].
- Miller, M.A.** (1954). *Arkheologiya v SSSR* [Archeology in the USSR]. Munich [in Russian].
- Pasternak, Ya.** (1961). *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymi dzherelamy Archeology of Ukraine*. [Primitive, ancient and middle history of Ukraine according to archeological sources]. Toronto: Vydannia NTSh [in Ukrainian].
- Pasternak, Ya.** (1971). *Vazhlyvi problemy etnogenezy ukrainskoho narodu v svitli arkheolohichnykh doslidzhen* [Important problems of ethnogenesis of the Ukrainian people in the light of archaeological research]. New York: Ukr. istorychne tovarystvo [in Ukrainian].
- Pichkur, S.S.** (2013). Horodyscha na «Arkheolohichnii karti Volynskoi hubernii» V.B. Antonovycha [Settlements on the «Archaeological map of the Volyn province» V.B. Antonovych]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, 224-229 [in Ukrainian].
- Pokrovska, Ye.F.** (1952). Poselennia VII-VI st. do n. e. na Tiasmyni [Settlements of VII-VI centuries BC on the Tiasmin]. *Arkheolohiia*, 7, 43- 65 [in Ukrainian].
- Poltavets, V.I.** (2008). Z istorii doslidzhennia pamiatok peredskifskoho i skifskoho chasiv u baseini Tiasmynu [From the history of the study of monuments of pre-Scythian and Scythian times in the Tyasmin basin]. *Arkheolohiia*, 4, 33-44 [in Ukrainian].
- Poltavets, V.I.** (2007). Landshaftne seredovyshche pamiatok peredskifskoho ta skifskoho chasiv baseinu Tiasmyna [Landscape environment of pre-Scythian and Scythian monuments of the Tyasmin basin]. In *Rannii zaliznyi vik y Evrazii* (pp. 120-122). Kyiv-Chyhyryn [in Ukrainian].
- Poltavets, V.I.** (2011). Struktura poselen i demohrafichna sytuatsiia v Potiasmynni v rannomu zaliznomu vitsi [The structure of settlements and the demographic situation in Potyasminna in the early Iron Age]. *Arkheolohiia*, 3, 10-22 [in Ukrainian].
- Romanchuk, S.P.** (1998). *Istorychne landshaftoznavstvo: teoretyko-metodolohichni zasady ta metodyka antropohennolandshaftnykh rekonstruktsii davnoho pryrodokorystuvannia* [Historical landscape science: theoretical and methodological principles and methods of anthropogenic landscape reconstructions of ancient nature]. Kyiv: Kyivskiy universytet [in Ukrainian].
- Rudenko, S.** (2011) Pamiatka arkheolohii – Subotivske chornoliske horodyshe [Archaeological Site – Subotiv Chornolis Settlement]. Abstracts of Papers: «Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiya», (pp. 19-20). Kamianets-Podilskiy [in Ukrainian].
- Rybakov, B.A.** (1987). *Yazychestvo drevnei Rusi* [Paganism of Ancient Russia]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Shchodra, O.** (2016). *Istorychna heohrafiia Ukrainy. Vid naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia* [Historical geography of Ukraine. From ancient times to the end of the eighteenth century]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Shevchenko, F.P.** (1968). Pro pryntsyypy stvorennia istorychnoho atlasu Ukrainy [On the principles of

creating a historical atlas of Ukraine]. Abstracts of Papers: «*Tretia respublikanska naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin*», (pp. 236-251). Kiev [in Ukrainian].

Terenozhkin, A.Y. (1952). Poseleniya i horodishcha v basseine reki Tiasmina [Settlements and settlements in the Tiasmina river basin]. *Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh instituta istorii materealnoi kultury*, 43, 80-98 [in Russian].

Terenozhkin, A.Y. (1961). *Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezhie* [Pre-Scythian period on the Dnieper Right Bank]. Kiev: AN USSR [in Russian].

Trubchaninov, S.V. (2003). *Istorychna heohrafiia Ukrainy* [Historical geography of Ukraine]. Kamianets-Podilskiy: Oium [in Ukrainian].

Inna Vivsyana

(Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine)

e-mail: innavivs519@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6910-1561>

Historical Geography of Chornyi Lis Culture

The process of the archaeological study of the Chornyi Lis culture by historical geography as a research area and academic discipline is analyzed in the paper. Historical geography is quite close in the methods and results of the study with archeology. The archaeological study gives the opportunity to learn about the area of particular culture sites spreading. As of today, there is no scientific study on the creation of an impartial historical geography of the Chornyi Lis culture.

The goal of the paper is to summarize information about the geographical area of the Chornyi Lis culture. In this regard, the objective is to analyze the history of the formation of archaeological maps of the Chornyi Lis culture, to trace the representation of archaeological study in cartographic products for secondary and high school, to compare the areas of the Chornyi Lis culture sites and the Slavic homeland spreading.

The author accentuates the particular role of O. Terenozhkin and other scholars' scientific work in the study of the forest-steppe area of the Right Bank region. After many years of study of the Chornyi Lis archeological culture, topographic and historical maps have been compiled. The scholars drew conclusions about the local variants and nature of migration of the Chornyi Lis culture tribes. In general, the territory of the settlement of the Chornyi Lis culture tribes covers large areas of the forest-steppe zone from the Zbruch River in the west to the Oril and Samara rivers in the east, and the northern and southern boundaries are adjacent to the forest and steppe zones. Recent archaeological findings confirm the northern and western boundaries of the settlement area.

The results of the study were used in compiling universal and high school historical atlases. It is noted that the first historical atlases were published outside Ukraine and did not contain information on the Chornyi Lis culture. As a result of combining the efforts of archaeologists, historians, and cartographers, we have complete information on the settlement pattern of the Early Iron Age tribes of the Chornyi Lis culture in the forest-steppe zone of Ukraine. According to many scholars, this area coincides with the probable ancestral homeland of the Slavs and is interpreted in this way by modern historical geography.

Keywords: historical geography, historical atlas, Chornyi Lis culture, area of spreading